
ERZURUM SAZLIKLARI

Reedbeds in Erzurum

Yrd.Doç.Dr. Selahattin TOZLU*

Özet

Genç Theodosius tarafından V. Yüzyıl başlarında kurulan Theodosiopolis (Erzurum), Fırat (Karasu) nehrinin kaynağına yakındı. Burada aynı zamanda canlı bir hayatı ihtiva eden bir sazlık bulunmaktaydı. Bu sazlık, 1950 yılındaki kanal açma çalışmasıyla kurutuldu. Bu yıllara kadar birçok kuş türünün yanı sıra, diğer canlıların da barındığı sazlık, halkın da sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında önemli bir yertutuyordu. Bu çalışma, adı geçen sazlığın tarihi, sosyal, ekonomik, kültürel ve doğal hayat bakımından ortaya konmasını amaçlamaktadır. Anahtar Kelimeler: Theodosiopolis (Erzurum), tarihi sazlık, kuşlar, doğal hayat.

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi ABD

Abstract

Theodosiopolis (Erzurum), which was founded early in the V. Century by the Young Theodosius, was close to the spring of Euphrat (Karasu). There was also a place overgrown with reed-beds that was suitable for various living creatures. In 1950 that place was drained by the canals. It was not only an important for the various animals such as birds, but also for the economic, social and cultural life of the people live there. In this study we have tried to emphasize the importance of these reed beds for the history, economy, culture, nature and social life. Keywords: Theodosiopolis (Erzurum), historical reedbed, birds, natural life.

ERZURUM SAZLIKLARI

Reedbeds in Erzurum

Konunun Takdimi

Şehir monografileri yazılırken, ele alınan şehre merceklerle bakmak gerekir. Aksi halde birçok şey gözden kaçabilir ve bu da şehrin tarihi yüzünü ortaya koymada eksikliğe yolaçar. Zira, şehir tarihçiliği demek, oldukça küçültülen bir sahaya pürdikkat bakmak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, mesela Erzurum tarihi incelenirken; şehrin tarihi doğası ve yapısı, -varsa- madenleri, elişleri, sanat ve sanatkârları, ilim muhiti, ilim adamlarının eser ve etkinlikleri, mezarlıkları, mezar ve diğer kitâbeleri, mânileri, atasözleri, özdeyişleri, geçim kaynakları, yetişen ürünler vb. akla gelebilecek birçok şeye bakılması, çalışılan "özel" alanın gerek ve gerçeğidir.

İşte bu gerçek ve gerekliliğin bir sonucu olan 'Erzurum Sazlıkları' adlı bu araştırma, Erzurum'un, tarihi ve bugünü bakımından vazgeçilmez bir parçasıdır. Erzurum sazlıkları, hem tarihi hem de XX. yüzyılın yarısına kadarki sosyal, ekonomik ve kültürel özellikleri itibarıyla gözardı edilmemesi gereken bir olgudur. Diğer yandan, halen eski hususiyetleri kaybettirilen söz konusu sazlıkların, eskiden var olduğu halde, bugün bulunmaması ve bilerek korunmaması, bazı yönleriyle eleştirilecek bir vakadır. Dolayısıyla, Erzurum sazlıklarının hem tarihi hem de bugünü yazılmalı ve ortaya çıkan manzara alakalıların bilgisine sunulmalıydı. Söz konusu sazlıkların bulunduğu alan, bugünkü şehirle hemen hemen bitişik olmasına karşın, tarihi Erzurum şehriyle nispeten ayrıktı. Ancak, mesafesi hesaba katıldığı zaman, söz konusu ayrıklığın önemli olmadığı anlaşılacaktır. 'Erzurum Ovası' diye adlandırılan sahada yer alan sazlıklar, Fırat (Karasu) nehrinin kaynağa yakın bir yerden başlayarak Ilıca'ya kadar devam etmekteydi. Mevsimine göre halka muhtelif istifade alanları sunan ve keza mevsimine göre değişik özellikler gösteren Erzurum sazlıkları, yörede yaşayan halkın vazgeçilmez bir geçim kaynağı durumundaydı. Sazlıklar, 20 km'den fazla uzunlukta olup, genellikle bataklık oluşturma-

yan ve içerisinde yaşattığı yüzlerce yerli ve göçmen kuşla bir doğa harikasıydı. İşte kısaca anlatılan Erzurum sazlıkları, 1950 yılında açılan kanallar sonucu tarihe karıştırıldı ve halkın yararlanması da önlenmiş oldu. Bu isabetsiz ve zevksiz operasyondan beri yaklaşık yarım asır geçmiş olmasına rağmen, istenen neticenin elde edilememiş olması, söz konusu kanal çalışması ne kadar yanlış olduğunu zaten ortaya koymaktadır.

Doğu Anadolu Sazlıklarına Genel Bir Bakış

Esasında Erzurum sazlıklarını tek başına incelemek, bölgenin ve buna bağlı olarak Erzurum sazlıklarının anlaşılması bakımından yeterli değildir. Dolayısıyla Erzurum sazlıklarından önce, bu bölgedeki diğer sazlık alanlarla bunların özelliklerinden kısaca bahsetmek gerekir. Zira, bölgenin birbirine benzer taraflarından biri de, bu tür sazlık ve bataklık sahaların bulunmasıdır. Bunun ana sebebi ise, Doğu Anadolu'nun birçok yöresinde volkanik, tabii veya heyelana bağlı olarak teşekkül etmiş göl ve gölcükler ile benzer su birikintilerinin varlığıdır. Söz konusu göl, çay ve nehirlerin kenarlarında da sazlık veya bataklıklar bulunmaktadır. Bu açıdan ele alındığı zaman, eskiden beri Doğu Anadolu'nun özellikle Bayezit ve Muş gibi yörelerinde birçok sazlık ve bataklık alanların olduğu tespit edilebilmektedir. Muş ovası, Doğu Anadolu'nun en verimli topraklarına sahip olmakla kalmamış; türkülere bile geçmiş münbit bir yerdir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Muş ovası hakkında bilgiler veren Ş. Sami², ovanın bazı yerlerinde bataklıkların oluşturduğu sazlıkların bulunduğunu ve eskiden beri bunların içlerinde ördek ve kenarlarında yaban domuzu avlandığını, bataklıklardaki sazlardan da hasır yapıldığını kaydeder. Bu sazlıklarda yalnızca ördek olduğunu söylemek şüphesiz doğru değildir. Zira, Erzurum'dan başlayarak Tebriz'e kadar uzayan ovaların hemen tamamı, muhtelif kuşların yaşadığı büyük bir saha olarak tarihlere geçmiştir. Feridun Bey Münşeati'nin içinde yer alan ve Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi'ni anlatan Haydar Çelebi Ruznamesi'ndeki bir kayıt da bunu doğrulamaktadır. Ruzname'ye göre³; Erzurum'a tabi Alacalar konağından Çaldıran'a kadarki güzergahta bulunan ovalar, bildircını bol ovalardır. Bu ifadelerde geçen 'bildircın' kelimesini aynen bildircın olarak değil, 'yer kuşu' şeklinde anlıyoruz. Bilindiği gibi bildircın, bir kuş türü olarak, hayatını çoğunlukla yerde geçiren ehil hayvanlardandır. Aynı güzergah hakkın-

da benzer bilgiler XIV. yüzyıl kaynaklarında da bulunmaktadır. Ulu Arif Çelebi, Tebriz yolculuğu sırasında uğradığı Erzurum'da, Gazan Han'ın-kuşçu başısı ve kuşlarla alakalı dikkat çeken bilgiler verir⁴.

Demek ki, Doğu Anadolu, sazlık ve bunların içinde yahut civarlarında bulunan birçok kuş türü bakımından zengin bir bölgedir. Ancak, öncelikle Bayezit ve civarındaki bataklık / sazlıklara değinerek konuyu daha anlaşılır kılmak yerinde olacaktır. 1852 yılında Osmanlı-İran sınırına memur olarak yollanan Derviş Paşa'nın katibi Mehmed Hurşid Efendi, Bayezit ile İran arasındaki bölgede bulunan gölleri de anlatır. Onun derlemelerine göre, Bayezit civarında Balıklıgöl, Akgöl, Dipsizgöl ve Kazlıgöl adlarını taşıyan dört göl mevcuttur. Bunlardan bazılarında ve bilhassa Balıklıgöl'de, çok iyi alabalık bulunmaktadır. Hatta, bu cins balıklar, deniz balıklarından daha lezizdir. Kazlıgöl, adından da anlaşılacağı gibi, kazların çokça bulunduğu bir yerdir. Bayezit kaşabasına iki saat mesafede bulunan bu göl, hafif, soğuk ve berrak su bulaklarının oluşturduğu bir göldür. Bayezit-Tebriz anayolunun üzerinde bulunduğu için, Acem kervanları hep buradan geçer. Kışın, kaz ve ördek gibi kuşların çokluğu dolayısıyla, av yeri sayılmaktadır⁵. Hurşid'in notlarında geçen kaz ve ördekler dışında, birçok kuş türünün buralarda eğlendiğinde şüphe yoktur.

1925 yılında Bayezit vilayetinin umumi durumuna dair bir broşür hazırlayan Doktor İbrahim Edhem, vilayetteki bataklık ve sazlıklara da değinerek, dikkat çekici bilgiler bırakmıştır. Onun vilayette bulunduğu yıllarda Bayezit, bugünkü Ağrı ve Iğdır illerinin tamamını ihtiva etmekteydi. Dr. İ. Edhem'in verdiği bilgilere göre⁶; bataklığa sebep olan üç büyük nehir vardır. Bunlar; Aras, Murat ve Karasu'dur. Arazi sulamasında kullanılmak üzere kaza ve köylere su alınan Aras nehri, bilhassa Iğdır ve Kulp kazalarıyla köylerinde; Karasu nehri Aralık'ta; Murat nehri de Karaköse (şimdiki Ağrı) kazasının bazı yerlerinde bataklıklar oluşturmuştu. Diğer taraftan Bayezit yakınındaki Balık gölü, kazaya gelmeden önce ve geldikten sonra birkaç yerde bataklık yaptığı gibi; Gınavik suyu ile birleştiği yerde de bataklık meydana getirmekteydi. Bu bataklıkların hemen tamamında ve civarlarında sazlık ve kamışlıklar peyda olmuştu. Bölgedeki en büyük ve daimi göl olan Balık gölü, daha çok Kulp kazası tarafındaki Perçanis suyu civarında bataklık oluşturmaktaydı. Lakin, Bayezit sazlıkları bunlardan ibaret değildi. Ağrı dağı eteklerinde de sazlık vardı. Bu-

rada yaban domuzu ve bilhassa kışın kurt sürüleri dolaşmaktaydı⁷.

Bu önbilgileri veren İ. Edhem, broşürün ileriki bölümünde anılan sazlık ve bataklıkları iyice tarif etmektedir. Bunlardan sarfınazar ederek, sazlıkların kullanım alanlarına değinmek yeterli olacaktır. Bilhassa Iğdır civarındaki bataklık alanlarda pirinç üretilmekte; nehirden alınan sularla verimli pamuk ziraati yapılmaktadır. Pamuk ekimini kolaylaştıran sular, diğer taraftan bazı yerlerde bataklık oluşturmaktadır. Bayezit, Karaköse ve civardaki köylerde ise; kamış veya sazlardan daha çok yararlanılmaktadır. Yazın yaylağa çıkan aşiretler, kışın kışlağa dönerken sazlıklardan kestikleri sazlarla evlerinin üstlerini kapatarak, büyük bir ihtiyaçlarını gideriyorlardı. Ayrıca kışın koyunlarını da bunların aralarında yayıyorlardı. Vilayetin bataklık bulunan hemen her kaza ve köyünde, sazlardan yakacak olarak istifade edildiği gibi, hamam ve fırınlarda da bunlar yakılıyordu⁸. Bu bataklıklardan yalnızca Iğdır ve Kulp civarındakiler 'malarya' hastalığına sebebiyet vermekteydi. Hatta, buralarda malarya geçirmemiş Azeri'ye rastlamak nerdeyse imkansızdı. Ancak, Bayezit ve çevresindeki aşiretler için böyle bir tehlike yoktu. Çünkü, onlar, yazın yaylağa çıkıyor ve hastalığın yayılma zamanı olan en sıcak mevsimde kışlakta (dağda) bulunuyorlardı⁹.

Doğu Anadolu sazlık alanları yahut sazlıkları bu kadarla bitmez. Erzurum ovasını baştan başa geçerek Erzincan'a dönen Fırat (Karasu) nehri, uğradığı hemen her yerde bu tür sazlıklar oluşturmaktaydı. Bugün bile bu su güzergahı takip edilse, aynı şeyler rahatlıkla görülebilir. Karasu nehrinin Tercan ovasında yaptığı en büyük tahribat, ovanın en verimli yerlerini istila ederek buraları sazlığa çevirmesiydi. Bu sebeple de, bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısında Fırat'ın mecrasına müdahale edilmiş ve bazı yerlerine set çekilerek durum düzeltilmeye çalışılmıştı. Bu teşebbüs sonucu XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tercan ovasında pamuk ve ipek üretimine başlanması dikkate değerdir¹⁰.

Aynı gerekçelerle 1897 yılında Erzincan'a bağlı Mahmutlu köyü civarında Fırat nehrine 550 metre uzunluk ve 12 metre genişliğinde bir set daha çekilmişti. Söz konusu inşaat sırasında nehrin yatağı da temizlenmiş ve bilhassa tarım bakımından çok faydalı olan bu setin hizmete sunulması, ahalinin katıldığı bir törenle, kurbanlar kesilerek yapılmıştı¹¹.

Tercan'dan itibaren Erzincan-Refahiye hattında da bu tür sazlıklara rastlanmaktadır. Erzurum-Kars istikametinde yürüdüğü zamanda benzer tabii örtüyle karşılaşmak mümkündür. Nitekim Erzurum-Kars yeni yolu üzerindeki Sarıkamış civarı, adını kamışlardan almasa da, yer yer kamışlarla kaplıdır. Kars düzlüğündeki cilli, kındıralı ve ufak sazlık alanlar da eklenirse, Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmında aynı doğal yapının genel durumu daha iyi tespit edilmiş olur.

Erzurum Sazlıklarının Tarihi

Erzurum sazlıklarının tarihi oldukça eskiye inmektedir. İlk defa, VIII. yüzyılın ortalarına ait olduğu kabul edilen¹² Ermeni yazarı Horenli Moses'in 'Ermeni Tarihi' adlı eserinde geçen Erzurum sazlıkları, 1950 yılına değin varlığını sürdürmekteydi. 1950'deki kanal açma ve sazlık zeminindeki suları bu kanallar vasıtasıyla ovoidan çekerek sazlığı kurutma operasyonuna kadar, muhtelif müdahalelere rağmen yok olmayan sazlık, bu tarihten sonra ancak suların çoğaldığı bahar aylarında kısmen oluşuyordu. Doğu Roma (Bizans) İmparatoru II. Theodosius (Genç Theodosius) zamanı olaylarını anlatan Moses, imparatorun Erzurum'da bir kale yaptırarak burayı müstahkem bir sınır şehri haline getirdiğinden bahsederken; çok dikkat çekici bilgiler vermektedir. Bu notların önemli olan tarafı, şüphesiz sazlık veya bataklıkla alakalıdır.

Horenli Moses'in notlarına geçmeden, onun verdiği bilginin daha önce kimler tarafından değerlendirildiğine işaret etmek gerekir. 1893 ve 1898 yıllarında Erzurum'dan iki kere geçen ve şehir hakkında bilgi veren Lynch Vapur Şirketi sahibi H. F. B. Lynch, Moses'ten aktardığı notlara kendi gözlemlerini de ekleyerek şehrin tarihindeki bu önemli noktaya temas etmişti¹³. Sonra, Erzurumlu Tarih ve Coğrafya Muallimi Abdürrahim Şerif Beygu da konuya değinmiştir. Beygu'nun kaynağı ise, Lynch'in Moses'ten aktardığı nottur¹⁴. Şüphesiz Erzurum sazlıklarından bahsederek bunlar hakkında bilgi veren kaynaklar, yalnızca yukarıdakiler değildir. Onlar, Moses'in çok önemli sayılan söz konusu notunu kullanan ilk kişilerdir. Sazlıklardan haber verdiği gibi, bunların değişik özelliklerini anlatan başka seyyah ve yazarlar da vardır. Ancak, bizce ilk ve en önemli bilgi, Moses'in eserinde geçen bir paragraftır.

Miladi V. yüzyıl olaylarını anlatan Moses'in, Bizans İmparatoru Genç Theodosius'un Erzurum'da bir kale yaptırarak burada muhkem bir sınır-şehri vücuda getirdiğine¹⁵ dair notu anılmıştı. İşte bu çalışmanın Moses'teki kaydı özetle şöyledir:

Karin (Erzurum) Şehrinin Kuruluşu ve Theodosiopolis Diye Adlandırılması: İmparator Theodosius, Karin'de oturan Büyük Patrik'in (Sahak) mektubu üzerine generallerinden Anatolius'u oraya gönderiyor. Anatolius, kale yapmaya uygun bir yer bulmak için epeyce dolaştıktan sonra, Karin vilayetinde muhtelif küçük derelerin peyda olduğu bir dağın eteğinde bir yer seçmişti. Fırat nehrinin kaynağın ayakın bir yerden çıkan bu küçük dereler birleşerek, vücuda getirdikleri bir denize akıyorlardı. Bu su ise, ovayı kaplayan büyük bir bataklık (sazlık) idi. Burada sakin olan ahali, hem Fırat nehrinin balıklarıyla, hem de suyun kenarındaki bataklıkta yaşayan çok sayıdaki besleyici kuşlar ve onların yumurtalarıyla gıdalamıyorlardı. Bu arazi oldukça yeşil ve mahsuldar olup, bilhassa ekşi meyveler (yiyecekler) yetişmekteydi. Etraftaki dağlarda çok sayıda büyükbaş hayvan sürüleri bulunmaktaydı. General Anatolius, ovaya hakim olan o yerde hendek, sur ve kalelerle müstahkem bir şehrin temellerini attı. İmparator'un adını alan ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun İran hududu üzerindeki müstahkem bir kale-şehri olan Karin, böylece kurulmuş oldu¹⁶.

Bu notlardan anlaşıldığı kadarıyla, Erzurum ovasındaki sazlık, en az 1.500 yıllık bir yazılı geçmişe sahiptir. Arazinin sazlık alanlarının yanı sıra, çayırılık otlakları da vardır. Yakın zamana kadar buradaki kuşların hem kendisinden hem yumurtalarından yararlanan halk, daha o zamanlar aynı şeylerle beslenmekteydi. Fırat'tan çıkan balıklar da eklenince, tıpkı XIX. yüzyıl hayatına benzer bir tablo ortaya çıkmaktadır. Horenli Moses'in yaşadığı ve eserini kaleme aldığı dönem tartışma konusu olsa bile, ondan aktarılan yukarıdaki bilgiler, birçok bakımdan Erzurum ovasını ve buradaki sazlığı doğru bir şekilde tespit etme imkânı vermektedir. Dolayısıyla Moses, Erzurum sazlıklarının varlığı ve şehrin Theodosius tarafından yaptırılışının önemli kaynaklarından. Hatta, Erzurum tarihi üzerindeki son araştırmalar, söz konusu bataklık oluşturulan suların buradaki yerleşim alanlarını sık sık tehdit ettiğini göstermektedir¹⁷.

Erzurum sazlıkları incelenirken sadece sazlıklara değinilemeyeceği şüphesizdir. Buradaki kuşlar, meselenin belki de en diğkate şayan yanıdır. Bu bakımdan sazlıklarla birlikte kuşlara da temas etmek gereği vardır. Ni-

tekim, Moses de aynı şeyi yapmıştır. Yani, sazlığın geçtiği yerde kuşlar; kuşların geçtiği yerde de sazlık akla gelmelidir. Durum böyle olunca, Yavuz'un Çaldıran Seferinin anlatıldığı Haydar Çelebi Ruznamesi'nin yalnızca kuşlardan (bildircinlerden) bahseden bölümü, aynı zamanda sazlıklara da işaret etmiş olmaktadır. Yahut, en azından biz öyle anlıyoruz. Benzer hükmü Ulu Arif Çelebi'nin nakilleri için de vermekten yanayız. XIV ve XVI. yüzyıllardaki bu iki şahitten başka, XV. asrın sonuyla XVI. yüzyılın başı itibarıyla da benzer bilgiler bulunmaktadır. Bu dönemdeki Akkoyunlu Safevi mücadelelerinden bahseden Bayburtlu Osman, bu savaşlar sonunda Erzurum şehrinin harabe ve sazlık haline geldiğini kaydeder¹⁸. Osman'ın bilgisini değerlendiren M. F. Kırzioğlu ile D. Aydın, iki ayrı yorum yaparlar. Kırzioğlu, bu fetretin XVI. yüzyıl başlarında; yani 1503 yılında Akkoyunlu Safevi ilişkilerinde; Aydın ise, 1480-1490 yılları arasındaki Akkoyunlu Karakoyunlu mücadelesi sırasında yaşandığını kabul eder. Sonuçta şehrin harap, ıssız ve sazlık olduğunu söylerler. Buradaki sazlık lafzı, hem ıssızlık hem de gerçekten sazlık anlamında yorumlanabilir. Bize göre, iki manayı çıkarmak daha uygun düşmektedir. Zira, hükmedenin bulunmadığı bir şehrin ıssız kalması kadar, su rejimi kontrol edilmeyen Fırat (Karasu) nehrinin bir sazlık oluşturması da gayet doğaldı.

Son cümleden hareket edilirse, kontrol altında tutulan suların aşırı bataklık oluşturamayacağı rahatlıkla tahmin edilebilir. Safevi (Kızılbaş) ve Gürcü fetretinden sonra Osmanlıların eline geçen Erzurum ve civarı, ilkin Hasan Padişah Kanunları'yla idare edilmişti. Bu kanunnameye açıklık olmamasına rağmen, Osmanlıların hazırladığı 1540 yılına ait ikinci Erzurum Kanunnamesi'nde sular rejimine dair bilgiler bulunmakta ve bir önceki kanuna; yani, Hasan Padişah Kanunu'na atıflar yapılmaktadır. Demek ki, Erzurum'un fethi ve yeniden imarı sırasında ova suları belli bir rejime bağlanmıştır¹⁹. Dolayısıyla, Osmanlı fethinden sonra ovadaki bataklık arazi sevimli bir sazlık haline getirilmiştir, denebilir. Nitekim, 1535 senesindeki Gürcistan seferinin anlatıldığı Peçevi'de, aynen şu kayıt vardır:

Çün Çoban Köprüsü'nden geçüp Hasankal'ası kurbına nüzul olundu... Ve ol menzilde ıyd-i şerif irişüb 'âdet-i hasene-i pâdişâhî mucebince merâsim-i ıyd edâ olunub, andan kalkup sazlık nâm mahalle nüzul olundu ve... Oltı nâm kal'aya varıldı.

Bu cümlelerden anlaşıldığı kadarıyla; Hasankale'den kalkan Osmanlı Başveziri, bir konak sonra sazlık bir yere konmuş ve oradan da Oltu'ya gitmiştir. Tarihî Oltu yolunun bugünkü Erzurum ovasının kenarından geçerek Tortum hattını izlediği dikkate alınırca, sazlığın yerinin, şimdikiyle aynı olduğu tespit edilir.

Erzurum gümrüğünde çalışan Evliya Çelebi, şehri tanıttığı bölümde Fırat nehrine ve buradaki sazlıklarla kuşlara da işaret etmekteydi. Diğer müslüman yazarlar gibi, Evliya'ya göre de Fırat nehri mübarek ve mukaddes bir sudur. Buralarda Karasu adıyla anılan Fırat, civardan aldığı ufak çaylarla birleştikten sonra Erzurum ovasından batıya doğru akar. Güzergahı boyunca birçok bataklık, haliç ve gölcükler meydana getirir. Böylece yüz binlerce göçmen kuşlara (bağdadi turna) mekan olur²¹.

Evliya'nın metnindeki Bağdadi Turnalar sözü, bize göre; göçmen kuş olarak anlaşılmalıdır. Zira, Erzurum sazlıklarında yaşayan kuşlar, ileride de bahsedileceği gibi, yerli ve göçer olmak üzere iki kısımdır.

Erzurum'u ziyaret eden gezginlerden William John Hamilton, 1836 yılının Mayıs ayında buraya gelmişti. Fırat nehriyle Erzurum ovasına ayırdığı bölümde buraları tarif eden Hamilton, bu arazinin zemininin epeyce sulu olduğunu, burada yeşil ve mahsuldar çayırlar bulunduğunu ve hatta buranın bataklıkimsi (marshy) olduğunu yazar²².

Buraya kadarki bilgilerin şüphesiz hepsi de açıklayıcıdır. Ancak, Hamilton'dan sonra Erzurum'a gelen Sir Robert Curzon'un, sazlık saha ve burada yaşayan kuşlar hakkındaki müşahade ve notları bu husustaki en açık ve değerli olanlardır. R. Curzon, İngiltere'yi temsilen Osmanlı-İran sınırlarına katılmak üzere Erzurum'a gelmiş ve bir müddet burada kalmıştı. İşte bu zaman zarfında Erzurum ovasına da inme fırsatı bulan bu kibirli İngiliz, ovadaki sazlığı bizzat gözlemleyerek burada hayat süren kuşlar tespit etmiştir. Bu işi yaparken kendisine yardım eden Ermeni doktor Zöhrab'a teşekkürü ihmal etmeyen Curzon, sazlık ve kuşlardan bahsederken, bunu okuyanların şaşırmasın da salık verir. Zira, bu kuşlar o kadar çoktur ki, bunların sürüsünden altta toprak, üstte de güneş görünmez. Bunu görmeyenlerin inanması mümkün değildir. Erzurum'u bilenler, mevsimi geldiğinde ana sürü kadar yavru sürünün de buradan göç ettiğini bilirler diyen Curzon, kuşları avlamak için avcılarının sürekli atlarıyla sazlıklarda dolaştığını yazar. Hatta, iyi bir avcı olmamasına

rağmen, kendisinin de kuş avına çıktığını yazarak, avladığı bir turna ile de övünmektedir. Ancak, bu uzun gagalı ve uzun ayaklı kuş, vurulduktan sonra ölmezse, hasmının gözünü çıkarmak onun için işten bile değildir²³.

Curzon'un Erzurum sazlığında tespit ederek adlarını ve cinslerini yazdığı kuş sayısı 172 olup, bunlar ileride liste halinde verilecektir.

Erzurum sazlığının bazen de hastalığa sebep olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle bu tür meselelerin yaşanmadığı ovada, muhtemelen çok sıcak geçen yaz aylarında ara sıra böylesi problemler de çıkmaktaydı. 1869 yılının sonlarına doğru sazlıkların bir düzene konulmak istenmesi de böyle bir meseleden doğmuş olmalıdır. Esasında 1869'dan sonraki birkaç yıl, hem Erzurum hem de Trabzon vilayetleri bakımından tam bir kalkınma ve bayındırlık dönemi idi. Trabzon-Erzurum anayolunun şosa olarak inşasının iyice hızlandırıldığı bu tarihe kadar, Erzurum tabyalannın hemen tamamı bitirilmiş; birçok köprü, han, mektep, ıslahhane gibi yerler yapılmış ve vilayete matbaa getirilerek gazete bile çıkarılmıştı. Anadolu'daki ilk gazetelerden olan *Envar-ı Şarkiyeye*, ahali ile devlet arasındaki haberleşmeyi de sağlıyordu. Gazetenin 1869 yılının Eylül ayına ait bir sayısında, sazlık ve bunun sebep olduğu sıtma hastalığına değinilerek, mecrası kapanan su ve gölcüklerin mecralarının temizlenmesi için çalışma başlatıldığı ifade edilmektedir. Esasında bu çalışma daha önce vilayet meclisinde alınan birçok karardan sadece biriydi ve sazlığın neden olduğu önemli bir sorunu ihtiva ediyordu²⁴. Aynı sebeplerle Karasu mecrasına müdahale edilmesi, 1899-1900 yıllarında da gündeme getirilmiş ve bu teşebbüsün mali kaynağı da bulunmuştu²⁵.

Suyun mecrasının temizlenmesine karar verildiği 1869 yılında Aşkale-İlica hattıyla Erzurum'a gelen Fransız tabiat bilgini Theophile Deyrolle, Karasu nehrinin akış yönü hilafına geçtiği bu arazideki verimliliği gölgeleyen bir unsurdan, yani bataklıktan ve bunların oluşturduğu sazlıklardan bahseder. Buradaki türlü kuşların mevsimlik durumlarına da değinen Deyrolle, Tortum'a giderken bir buçuk saat sonra yine bu sazlıktan geçtiğini kaydediyor²⁶.

Bilindiği gibi Doksan Üç Harbi hem Osmanlı Devleti hem de Doğu Anadolu tarihinde oldukça önemli bir yer tutar. İşte bu savaşın sonlarına doğru 4 Kasım 1877 tarihindeki Deveboynu yenilgisinden sonra Erzu-

rum'a çekilmek zorunda kalan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Rusların hiç olmazsa ova cihetinden şehri kuşatmasına engel olmak üzere, ovadaki suyun mecrasını kapattırarak burada bir bataklık teşkil ettirdi²⁷. Bu, tespit edilebilen kasti mecra kapatma çalışmalarından biridir. Halen Karasu ve ovaya akan diğer derelerin bazı yerlerinde bulunan setler, belki de bu çalışmanın sonucudur.

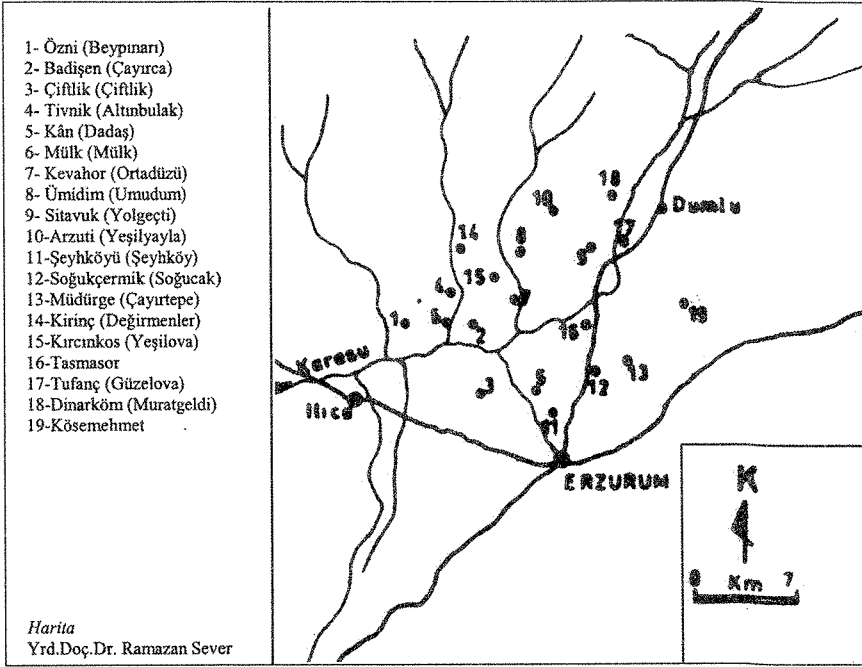
1890 yılında Erzurum'dan Trabzon'a giderken yol üstündeki Ilıca köyüne, buradaki termal sulara ve Karasu'ya değinen Alman E. Naumann, sazlıktan da bahseder. Karasu'yun buradan 36 km. uzaktaki Dumlu dağından kaynaklandığını yazarak şöyle devam eder: Batı Fırat, rutubetli mevsimlerde büyük bir sazlık veya bataklık oluşturuyor. Bu, Temmuz ayında kayboluyor. Buradaki binlerce kuş, yaban kazları, ördekler, turnalar, balıkçılar (sazkuşları), kızkuşları ve culluklar bu bölgeye hayat veriyor²⁸.

Erzurum'a iki defa gelen Lynch ise, sazlıklara ve sazlıkların arasında çürüyüp gitmekte olan binlerce kuş yumurtasına temas eder²⁹.

XIX. yüzyılın tam sonunda çıkarılan 1318/1316 (1900) yılına ait Erzurum yıllığında da sazlıklara değinilerek; bunlardan hasil olan kamış ve cilin, halk açısından ifade ettiği ekonomik önem vurgulanır³⁰. Ancak, yıllık dahil, hemen hiçbir kaynakta suların zaman zaman ova arazisine zarar verdiğine hiç değinilmez yahut çok az temas edilir.

Lakin, XIX. yüzyıl sonlarıyla XX. yüzyıl başlarına rastlayan iki vesikada, Karasu nehrinin mecrasının bazı yerlerinin kapandığı ve bundan dolayı arazinin büyük bir bölümünün sular altında kaldığı kaydedilerek, mecranın temizlenmesi için yapılması gerekenler üzerinde durulmaktadır³¹.

Bu belgeler, Erzurum sazlıkları bakımından oldukça önemlidir. Zira, bu belgelerin birinde,³² sazlığın ihtiva ettiği alan tam olarak yazılmaktadır. Belgeye göre sazlıktan istifade eden köyler, bir başka ifadeyle sazlığın yayıldığı saha şurasıydı: Özni (Beypınarı), Badişen (Çayırca), Çiftlik (Çiftlik), Tivnik (Altınbulak), Kân (Dadaş), Mülk (Mülk), Kevahor (Ortadüzü), Ümidim (Umudum), Sitavuk (Yolgeçti), Arzuti (Yeşilyayla), Şeyhköyü (Şeyhköy), Soğukçermik (Soğucak), Müdürge (Çayırtepe), Kirinç (Değirmenler), Kircinkos (Yeşilova), Tasmator (Tasmator, bugün mevcut olmayan bir köydür. Anadolu Müfettişi Ahmed Şakir Paşa'nın 1896 yılında

Harita: BOA, ŞD, nr. 1521/14'e Göre, Sazlıktan Yararlanılan Köyler

yaptırdığı Erzurum vilayeti haritasında, tam Karasu nehrinin kenarında ve Tufaç köyünün üstünde görünen bu köy, 1927 yılı yazımlarında da aynı adla geçer. Ancak, 1946 senesi kayıtlarında yoktur.) , Tufaç (Güzelova), Dinarköm (Muratgeldi) ve Ilıca (bk. Harita). Belgedeki bilgiye göre; bu köylerin ahali, saz zemininden istifade ediyor,buradaki çayırlardan yararlanıyorvekarşılığında da 'öşrün öşrü' oranında devlete vergi veriyorlardı. Sazlık saha tam olarak tespit edildiğine göre, buranın 20 km.den fazlabir alana yayıldığı rahatlıkla söylenebilir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru alınan bir kararla Karasu'yun mecrasının temizlenmesi ve sazlık zeminlerinden toplanan vergilerin Ziraat Bankası Erzurum şubesinde biriktirilmesi yoluna gidildi. Böylece, Karasu mecrasına bir defa daha müdahale edilmiş oldu³³.

Bu hususa işaret eden Tarihçe-i Erzurum yazarı İspirli Muhammed Nusret, Karasu nehrinin özellikle ilk baharda etraftaki köyleri basarak zaman zaman buralara hasar verdiğini ve vermeğe devam ettiğini kaydeder³⁴. XX. yüzyıl başından ortalarına kadar varlığı bilinen Erzurum sazlıkları, bu yüzyılda da görülmüş olmasına rağmen, herhangi bir çalışma

veya yazıya konu edilmemiştir. Cumhuriyet'in ilanı yıllarında Erzurum'da bulunan A. H. Tanpınar³⁵ dahil, Abdürrahim Şerif Beygu ve diğer birçok yazar³⁶, Erzurum sazlıklarını ya görmüş yahut bildikleri kadar kaleme almışlardır. Ne yazık ki, bunlar sadece sazlıklara işaret etmişlerdir.

Fakat, devamlı Erzurum'da bulunması, nispeten A. Ş. Beygu'yu bu sınıflamanın dışında bırakır. Beygu, Erzurum sazlıklarından bahsederken birkaç kaynak kullanarak meseleyi açıklar. Bunların başında Evliya Çelebi gelmektedir. Bilahire, Curzon ve Lynch'e müracaat etmiştir. Ancak, onun verdiği en çekici bilgiler bunlar olmayıp, bizatihi bildiği ve yöre halından yaptığı derlemelerdir. Beygu'nun sazlık ve Karasu hakkındaki kıymetli derlemeleri şöyledir³⁷:

...Mart ve Nisan aylarında dağların karları eriyerek sel gibi Fırat'ın ayağma akarlar. Bu su Erzurum ovasında bu mevsimde bir saatten ziyade genişlikte kurşun renginde uzun bir göl halini alır. Mayısın nihayetine doğru yavaş yavaş yatağma çekilir ve sudan kurtulan arazi de kamışlık ve bataklık halinde kalır. Bu zamanda sıcak memleketlerden çeşidi yüzü savuşan kuşlar, suyun kenarındaki geniş sazlıklara akın ederler (Suya yakm köylüler, bu kuşların çeşidinin iki yüzden çok olduğunu söylemektedirler)... Karasu'da çokça kızılkanat ve sazan balığı vardır. Haziran ve Temmuz aylarında Erzurum ovasının görünüşü çok güzeldir. Ova yemyeşildir. Fırat suyuna yakın köylüler sabahleyin kuşların ötüşlerini işiterek tarlalarına giderler. Bu ova köylerinin kuşlara karşı sevgi ve hevesleri çoktur. Alıştırdıkları bazı kuşları kışın ahırlarında saklarlar.

Buraya kadarki bilgilerden anlaşılacağı üzere, Erzurum sazlıkları en az 1.500 yıllık bilinen bir maziye sahiptir. Bu da, kalenin II. Theodosius tarafından yaptırıldığı zamandan 1950 yılına kadarki süre demektir. Halkın birçok açıdan istifade ettiği sazlıklar ve burada yaşayan muhtelif kuşlar, ova ahalisinin uzun yıllar ayrılmaz bir parçasıydı. M. Ç. Baydar'a göre; Nato için feda edilen bu harikası sazlıklar, işte o tarihten itibaren çok azalmış ve kuşlardan mahrum olarak hayatiyetini sürdürmektedir. Oradaki kuşlar sayesinde 'kuşbazlık' yaparak yavuklusuna görünen delikanlılar da artık çok azdır yahut hiç yoktur.

Erzurum Sazlıklarında Bulunan Kuşlar

Sazlığın tespit edilebildiği tarihten kurutulduğu yıllara kadar birçok kuş türü burada yaşamaktaydı. Hatta, şimdi bile bahar aylarında oluşan

küçük sazlık alanlarda aynı hayatın devam ettiği gözlenmektedir. Bilhas- sa ova halkının alaka duyduğu ve hatta meslek edindiği kuşçuluk, bu saz- lıkların eseri idi. Sazlıktan bahseden, duyduğunu anlatan yahut bizatihi görenlerin hepsi, burada yüzlerce kuş türünün bulunduğunu ifade eder- ler. Ancak, metinde de anılan bu yazar ve müşahitlerden Robert Curzon hariç, hiçbirisi kuşların cins ve özelliklerine değinmemiş veya çok kaba ifadelerle geçiştirmiştir. Curzon ise, sazlığın kenarına kurduğu çadırında uzun zaman kuşları izlemiş ve Ermeni Doktor Zöhrab'ın önemli katkısıyla bunların isim, cins ve özelliklerini tespit etmiştir. Onun belirlemelerine göre, Erzurum sazlığında 172 çeşit kuş bulunmaktadır³⁸. Bu notu Cur- zon'dan aktaran A. Ş. Beygu, köylülerin ifadelerine dayanarak kuş çeşidi- nin 200'den fazla olduğunu kaydeder³⁹. Şu halde cins ve türüne kadar ol- lursa olsun, sazlıktaki kuş nüfusunun epeyce fazla olduğu anlaşılma- ktadır.

Sazlıkta yaşayan kuşları evvela iki kısma ayırmak gerekir. Birincisi, daimi olarak burada yaşayan ve ovaya has olan 'yerli' kuşlardır. İkincisi ise, hemen her yazar ve seyyah tarafından anılan 'göçmen (göçer/köçer)' kuşlardır. Bu sınıflama, Evliya Çelebi'den Beygu'ya kadar hemen her kay- nakta geçer. Baharın ilk günlerinde fasılalarla ve sürüler halinde sazlığa gelen kuşlar, yaz sonlarına kadar burada kalırlar. Sonbahara doğru sazlık- tan ayrılan sürülerin yerine, başka sürüler gelir ki, bu yenileri kışı sazlık- lar arasında geçirirler. Kuşların bir kısmı ise, yalnızca baharın burada ka- lır ve yaz başlar başlamaz başka yerlere göçerler. Bir de, sürekli sazlık ve civarında yaşayan kuşlar vardır ki, işte bunlar buraların yerlileridir. Gö- rüldüğü üzere tam bir devridaim yaşanmaktadır sazlıkta. Her şeyden ev- vel göç olgusu dört mevsim vardır ve her mevsimin sazlık için ayrı misa- firleri bulunmaktadır.

T. Deyrolle, kışın bataklıklara birçok kuşun geldiğini; fakat, yazın bu- radan ayrıldıklarını kaydeder⁴⁰. Ancak, bu şahidin ifadesi sazlıktaki kuş trafiğini tam olarak yansıtmaz. Bunun tam zıddına kayıtları Tanpınar'da bulmak mümkün. O, Erzurum'a kışın gelmekte olduğunu kürkçünün müjdelediğini yazarak, şöyle devam eder:

Daha Kop dağının başı beyazlanmadan, Palandöken sırtları kaşlarını çatma- dan evvel; Erzincan'dan gelen kara üzümün renginden, yaylanın üstünden ce- nuba akan kuş sürülerinden, vakti yaklaştığını anlayan tecrübeliler, kürkçüyü ça-

ğırır ve çocuklarının yırtık kürklerini tamir ettirirlerdi. Bu da kış hazırlıklarına başlanması demektir⁴¹.

Birbirini doğrulamayan Deyrolle ve Tanpınar'ın ifadelerinin ikisi de doğrudur. Zira, başta da ifade edildiği gibi, sazlıktaki kuş göçü dört mevsim sürüyor ve her mevsim yeni misafirler geliyordu. Ancak, sazlıkta yaşayan kuşların hangisinin yerli ve hangisinin göçer olduğunun kesin tespiti bizim açımızdan nerdeyse imkansızdır. Bunların bir bölümü belirlense bile, tamamının tespiti uzun bir izlemeye ve dolayısıyla zamana ihtiyaç hissettirmektedir. Bu da bizden ziyade biyolog veya bilhassa kuşlarla ilgilenen ornitologların uğraşı alanıdır. Kaldı ki, kuşların tespit ve özellikleriyle birlikte tayini de onların işidir. Lakin, bu konuda Erzurum'da hiçbir çalışma yapılmadığı gibi, kalem dahi oynatılmamış olması, bizim böyle bir etüde girişmemizi zorunlu kılmıştır. Yine de, bizim köylülerden yaptığımız derlemelerin konuya yardımı dokunsa bile, istenen sonucun alınmasına kafi gelmez.

Mevcut malzemenin en iyisi ve elde bulunanı, Curzon'un derlediği listedir. Onunlistesinde bulunankuşlarve bunların özellikleri aşağıdadır⁴².

a. YırtıcıAvcılar

Vultur fulvus; sarı akbaba.

Aquila fulvus; sarı kartal.

Aquila; kartal.

Accipiter fringillaris; atmaca.

Falco tinnunculus; kerkenez kuşu.

Falco osalon; şahin, delice doğan.

Falco subbuteo; bozdoğan, delice doğan.

Falco rufipes; açık sarı renkli doğan, şahin.

Falco peregrinus; alaca doğan, şahin.

Falco peregrinus; şahin, sungur, doğan.

Milvus ater; kızıl çaylak. Buteo ater (?); ağır ve tembel, şahin cinsi avcı bir kuş.

Buteo ater; bataklıklarda avlanan tembel (hantal) şahin.

Circus pallidus; beyaz delice doğan.

Circus rufus; bataklıklarda avlanan kızıl delice doğan.

Noctua indica; küçük Hindistan baykuşu.

Strix indica; bir başka baykuş türü.

b. Tüneyici Avcılar

Lanius excubitor; büyük çarpıcı kuş, avını dikenler üzerinde parçalayan birkaç tür kuş.

Lanius Culluris; kırmızı sırtlı çarpıcı kuş.

Cullurio minora; küçük çarpıcı kuş.

Musicapa grisola; benekli sinek yutan.

Musicapa luctuosa; benekli sinekyutan.

Turdus merula; karatavuk.

Turdus torquatus; boynu halkalı karatavuk.

Turdus pilaris; tarla ardıcı.

Turdus musicus; ötücü ardıç kuşu.

Petrocinale saxatidis; kayalıkta yaşayan ardıç kuşu.

Cinclus aquaticus; suya dalan karatavuk.

Oriolus galbula; altın sarısı asma kuşu.

Motacilla alba; beyaz kuyruk sallayan.

Motacilla flave; sarı kuyruk sallayan.

Saxicola rubicola; kuyruk kakan.

Saxicola rubetra; vınlayan kuyruk kakan, çayır taşkuşu.

Saxicola oenanthe; kuyruk kakan.

Sylvia trochilus; söğüt veya çalikuşu.

Sylvia hippolais; söğüt veya çalikuşu.

Salicaria phragmitis; otcul ötücü bir kuş.

Salicaria cetti; otcul, sinek yiyen ötücü bir kuş.

Curruca cineria; kül rengi ötücü kuş.

Curruca atricapilla; siyah küçük bir kuş.

Phoenicura ruticilla; kızılkuyruk, sinek yutan kızılkuyruk.

Phoenicura tilkys; siyah sinekyutan.

Phoenicura succica; mavi göğüslü.

Erythaca rubecula; kızılkuyruk.

Troglodytes eusopacus; söğüt, çalikuşu.

Rudytes melanocephala; çalikuşu.

Anthus arboreus; incir kuşu, incirdelen.

Anthus pratensis; tarla, çayır incirkuşu.

Anthus rufescens; incirdelen.

c. Geniş Gagalı ve Geniş Ağizliler

Hirundo riparia; kırlangıç.

Hirundo rustica; kır kırlangıcı.

Cypselus murarius; kılıç kırlangıcı.
Caprimulgus europaeus; çoban aldatan, keçi sağan kuş.

d. Sert Gagalı ve Kuvvetli Ayaklılar

Alauda arvensis; tepeli toygur.
Alauda arborea; ağaççıl tarla kuşu.
Alauda calandre; çorak, sazlık toygur.
Alauda penicillata; kaküllü tarla kuşu.
Alauda rupestris; kayalıklarda yaşayan tarla kuşu.
Alauda rupestris (?); kayalıklarda yaşayan tarla kuşu.
Alauda rupestris; beyaz tarla kuşu.
Parus major; büyük baştankara.
Parus caeruleus; mavi baştankara.
Emberiza citrinella; kirazkuşu, sancık.
Emberiza hortulana; kiraz kuşu.
Emberiza miliaria; kaba kirazkuşu.
Emberiza cia; kar kirazkuşu.
Fringilla coelebs; ispinoz kuşu.
Fringilla montefringilla; dağ ispinozu.
Fringilla nivalis (?); kar ispinozu.
Fringilla sanguinea; kan kırmızısı ispinoz.
Pyrgita domestica; serçe, kırkır.
Pyrgita petronca; kayalık serçesi.
Carduelis communis; altın renkli ispinoz, çok san ispinoz.
Pyrrhula communis; bir tür erkek ispinoz.
Linaria montium; ötücü dağkuşu.
Linaria cannabina; dağ ispinozu veya kızıl ispinoz.
Coccothraustes chloris; yeşil ispinoz.
Coccothraustes vulgaris; flurcun.
Loxia curvirostra; çapraz gagalı ispinoz.
Sturnus roseus; sığırcık, çekirgekuşu.
Pastor roseus; kırmızı çobankuşu.
Corvus monedula; bir tür küçük karga.
Corvus frugileus; ekin kargası.
Corvus comix; kaküllü karga, leş kargası.
Pica candata; saksağan.
Garrulus melanocephalus; kara başlı alacakarga.
Coracias garrula; gök rengi kuzgun.

e. İnce Uzun Gagalılar

Upupa epops; çavuşkuşu, ibibik, hüthüt.

Merops apiaster; balansı kuşu.

Alcedo ispido; iskele kuşu, emircik.

f. Tırmanıcılar

Yuux torquilla; dönerboyun.

Cuculus canorus; guguk kuşu.

Cuculus; guguk kuşu.

g. Uzun Tırnaklı Tavukgiller

Otis tarda; toy, büyüktoy kuşu.

Otis tetrax; toy, küçüktoy.

Pterocles arenarius; bataklık, saz bağırmanı.

Perdix saxatilis; kınalı keklik.

Perdix cineria; kurşun renkli keklik, boz keklik.

Cotemix vulgaris; bildircin. Culumba aenos; yabancı güvercin.

Culumba turtur (?); üveyik kuşu.

h. Uzun Bacaklılar

Charadrius morinellus; dağda yaşayan yağmur kuşu.

Charadrius minor; küçük halkalı yağmur kuşu.

Charadrius minor; büyük halkalı yağmur kuşu.

Edicnenuus crepitans; culluk, kayalık culluğu.

Edicnenuus crepitans; culluk, kayalık culluğu.

Vanellus cristatus; ibikli yağmur kuşu.

Vanellus keptuschka; yağmur kuşu.

Vanellus keptuschka; yağmur kuşu.

Grus cineria; kınalı tuma.

Ardea alba; beyaz balıkçıl.

Ardea cineria; oldukça iri boz balıkçıl.

Ardea cineria; gece balıkçılı.

Ardea cineria; siyah balıkçıl.

Ardea cineria; siyah-boz (alaca) balıkçıl.

Botaurus stellaris; balaban kuşu.

Nycticorax europaeus; gece balıkçılı.

Ciconia alba; beyaz leylek.

Platolea leucorodia; kaşıkçı balıkçıl, balığı sudan dışarı atan.

- Scolopax rusticola; orta culluk.
Scolopax major; büyük su culluğu, bataklık culluğu.
Gallinago media; büyük su culluğu.
Gallinago minima; erkek culluk.
Ibis falcinellus; deniz balıkçılı.
Ibis falcinellus (?); deniz balıkçılı.
Limosa melanolensa; saz culluğu.
Tringa subaiuata; koşucu culluk.
Tringa minuta; küçük culluk.
Tringa variabilis; şekil değiştirebilen culluk.
Tringa pugnax; döğüşken ve hızlı culluk.
Tringa pugnax; döğüşken ve koşucu culluk.
Totanus hypolencos; beyaz karınlı yeşilbacak.
Totanus cehropus; yeşil-beyaz karınlı yeşilbacak.
Totanus glotis; yeşilbaldırlı.
Totanus calidris; kırmızıbaldırlı.
Hirnantopus melanoptures; uzunbacak, su kıyısı koşarı.
Rallus crec; bildircin kılavuzu.
Rallus crec; mısır tavuğu.
Rallus crec; mısır tavuğu.
Rallus crec; mısır tavuğu.
Zapomia pusilla; bir tür mısır tavuğu. Fulicaatra; su tavuğu.
Gallinula choloropus; su tavuğu.
Glareola limbata; bataklık kırlangıcı.
Glareola torquata; bataklık kırlangıcı.

j. Perdeli Ayaklılar

- Podiceps cristatus; kaküllü dalgıç kuşu.
Podiceps rubricolles; kırmızı boyunlu dalgıç.
Podiceps auritus; tepeli, başaklı dalgıç.
Larus ridibundus; karabaşlı martı.
Larus argentatus (?); büyük martı.
Stema hirunda; balıkçıl, deniz kırlangıcı.
Stema leucoptera; balıkçıl kırlangıç.
Stema nigra; siyah kırlangıç.
Pelicanus onocrotalus; pelikan, kaşıkçı, balığı su kenarına atan.
Carbo cornnoranus; karabatak.
Anasboschas; dişi yaban ördeği.

Anasboschas; erkek yaban ördeği.
 Cygnus ferus; yaban kuğusu.
 Anser ferus; boz bacaklı kaz.
 Anser albifrons; beyaz göğüslü kaz.
 Fuligula rufina; kırmızı başlı ördek.
 Fuligula rufina; ördek.
 Fuligula cristata; perçernli, kfküllü ördek.
 Querquedula cineria; yaz batağı kuşu.
 Querquedula crecca; yerli bataak kuşu.
 Dafila caudacuta; kıkuyruklu ördek.
 Chaulelosmus strepera; boz ördek.
 Rynchapsis cypaeta; siyah gövdeli kaşıkçı ördek, siyah ördek.
 Tadoma dutila; suna, hanım ördeği, kınalı ördek.
 Tadoma vulpanser; yerli ördek.
 Mergus albellus; ak tarakdiş.

Curzon'un hazırladığı liste bundan ibarettir. Başta da ifade edildiği gibi, bu listedeki kuşların karşılıkları tarafımızdan çıkarılmıştır. Bu nedenle ne kadar doğru ve iyi tespit edilmiş olduğu tartışılır. Her halde bu da doğaldır. Bu listenin bir uzman tarafından hazırlanması halinde çok daha doğru belirlemeler olacağı şüphesizdir.

Bu listenin bir başka eksiği de, orijinalinden kaynaklanmaktadır. Çünkü, Curzon'un kayıtlarındaki kuşların karşılıkları, ancak güncel adlarla bulunacaktır. Bu ise, istenen belirlemeyi tam olarak vermeyecektir. Zira, ova ve civar halkının kuşlara verdiği isimler de önemlidir. Hatta, halkın verdiği isimler Erzurum tarihi ve kültürü bakımından daha mühimdir. Bu bakımdan tespit edebildiğimiz birçok kuş türü ve bunların özelliklerinden bazılarını aktarmak yararlı olacaktır. Bu derlemeler daha çok Tufanç, Sitavuk, Dumlu, Ümidim, Gezköy, Dadaş, Soğukçermik, Kösemehmet, Alaca, Kandilli ve Ilıca'da yapılmıştır. Kandilli civarındaki derlemelerin sebebi ise, buradan itibaren bulunan cillik ve kısmen de sazlık alanlardır. Dolayısıyla aynı kültür buralarda da vardır.

Tufanç halkının ifadelerine göre, Tufanç ile Kösemehmet köyleri arasında bulunan sazlık bir alana, 'Kuşlar Kalesi' denilmektedir. Her cinsten binlerce kuş, mevsimi geldiğinde burada toplanır ve yumurtalarını bırakır. İşte tam bu sırada burada toplanan kuşlardan adeta bir kale vücuda

gelir. Halk, yumurtaları toplamak için buraya gitmek isterse de gidemez. Çünkü kuşların yumurtladıkları yer, halkın 'dım bılık' dediği oynak sulu alanlardan oluşmaktadır. Sazlığa girildiği zaman oynakların uzağına dahi basılsa buraları hemen oynar ve halk gitmeye korkar. Aslında bataklık olmayan ve aralıklarla bulunan oynaklar, suyun en çok biriktiği yerler olduğundan, boğulma ihtimali vardır. Ancak, suların azaldığı zamanlar sazlığın her yerinden kuş yumurtası toplanabilmekteydi. Suyun çok olduğu sıralarda ise, yalnızca dım bılık olmayan yerlerden yumurta toplanabilmekteydi. Çuvallara doldurulan yumurtalar, sazlık suyundan yüzdürülen çuvallarla evlere götürülüyordu. Sonra bir kısmı evlerde tüketiliyor, bir kısmı da şehirde satılıyordu.

Yumurta toplama sırasında özellikle çocukların çekindiği bir başka şey de, yılanlardı. Yumurtaların üzerinde yumak yumak yatan yılanlar, bazı büyükler için de çekici değildi. Buna rağmen söz konusu yılanlar, yumurta toplamaya gidenler tarafından bir sopayla kovulacak kadar zararsızdı. Hatta, çoğu zaman kendiliklerinden kaçarlardı ve bu da onların zararsız olduğunu gösteriyordu.

Halkın ifadesine göre, sazlığın bazı yerlerinde özellikle çok sıcak yaz günlerinde haddinden fazla sinek türüyordu. Nitekim, zaman zaman belgelerde de geçen ve tedbir alınması istenen sıtma hastalığı, işte bu gibi hallerde söz konusu oluyordu. Lakin, böylesi hastalıklar çok az rastlanan şeylerdendi.

Tufanç, Sitavuk ve Dumlu'daki derlemelerde, bilhassa kuşların ad ve özelliklerine ilişkin bazı bilgiler alınmıştı. Onların söyledikleri şüphesiz orada bilinen şeylerdi. Dolayısıyla kuşlara verilen adlar da yöreseldir. Mahalli isimler ise, genellikle tabii kaynaklıdır. Görüleceği gibi, aşağıda sıralanacak kuşların isimleri, genellikle onların doğal yapılarıyla ilişkilendirilerek verilmiştir. Ancak, ova ve civarında bilinen kuşların, aşağıdaki-lerden ibaret olmadığını da ilave etmek gerekir.

'Sukesen' veya 'Leş' kuşu: Sukesen kuşu denilen bu kuşun boynu kısa ve kısıktır. Gövdesi oldukça iri ve dolgun olup; karnı açık mavi ve beyaz renklidir. Son derece güçlüdür. Bunların bir kısmı sürü halinde suyun önünde set yaparak akmasını nispeten keserler. Diğer bir bölümü de önu kesilen sudaki balıkları gagalarıyla dışarı atar. Sonra suyun önündekiler de gelir ve birlikte balıkları yerler. Yaz kış Karasu'da geçinen sukesen, çok

kalın bir buz kütleini rahatlıkla kırabilmektedir. Bu zor işi de güçlü göğsüyle yapmaktadır. 'Beyaz kuş' denilen kuş; ince, çelimsiz ve uzun gagalı bir kuştur. Sukesenlerin sudan dışarı attıkları balıkları yerler. Tabii sukesenler tarafından kovuluncaya kadarki fırsat ortamında.

'Cakkar' adı verilen kuş; siyah renkli, ince, gagası öne ve içe doğru eğik olup, kargadan hafifçe büyüktür. Yumurtaları tavuk yumurtasından biraz büyük ve çildir.

'Angut' adlı kuşun dişisi açık kahverengi, erkeği de kapalı kahverengidir.

'Suboğası' denen kuş; oldukça gür sesiyle herkes tarafından ayırt edilebilen bir kuştur. Çok uzakta dahi olsa, sesini rahatça duyurabilmektedir. Bunun çıkardığı ses, ötmeden ziyade bağırtıya benzemektedir.

'Tuma' ve 'Telli Turna'; herkesin ortak adla andığı bir kuştur. Bunun erkeğine telli tuma denir. Çünkü, başında iki teli (kakülü) vardır.

Bunların dışında birçok kuş türü daha vardır. Ördek, kaz, karabatak, kırkır (serçe), bıldırcın, keklik vb. Ancak, Dumlulular için sazlıklarla ilgili olan kuşlar genellikle bunlardır.

Tufanç'ta söylenen şeyler de çok farklı değildir. Mesela, yukarıda 'beyaz kuş' olarak adlandırılan kuşun, bu köyde daha iyi bir tanımı yapılmaktadır. Süt beyaz renkli, ayakları leylek ayağına benzer ve fakat leylekten küçüktür. Nispeten ördeği andırır bir kuştur ve sazlıkların içinde yumurtlar. Yumurtası tavuk yumurtası kadardır, ancak biraz daha uzundur.

'Cızzıt'; alaca, yani siyah-beyaz bir kuş olup, uzun ayaklı ve güvercin kadardır. Dört adet yumurta yapar ve senede iki kere yumurtlar. Dolayısıyla yılda iki defa yavru çıkarır.

'Kılördek'; beyaz kuşun çok benzeri ise de, rengi zil siyahtır.

Sitavuklular'ın ifadeleri de yukarıdakilere benzemektedir. Onların en çok bildikleri ve hala unutamadıkları kuş, sukesen'dir. Bunun balık avlama yöntemine akıllılık izafe ederler. Suyun önünü kesmek için çalı gibi şeyleri de kullanan sukesen, burada biriken balık ve kurbağa gibi canlıları dışarı atarak yemektir.

'Toy' denilen kuş da, su kesen gibi oldukça büyük ve güçlüdür. Hatta, bazen ikisi birbirine karıştırılmaktadır.

'Taraklı kuş'; başında, tarağa benzer bir kakül taşımaktadır.

'Culluk', sazlıkların en önemli kuşlarından. Hindiye benzer, bu sebeple de culluk denmiştir. Açık kavuniçi bir rengi vardır.

Bütün köylülerin ortak ifadesine göre, sazlık kurumadan önce buralardan kuşlar eksik olmadığı gibi, su da kesilmezdi. Balık, halkın ve kuşların en önemli gıdasıydı. Kuş yumurtaları zaten herkesin bildiği ve hatta çocukların akşama kadar topladığı şeylerdi. Söz konusu kuşlarla ilgili olarak başkalarıyla ve bilhassa eski avcılarla da görüşülmüş, bildikleri sorulmuştur.

Bu bilgiler hemen aynıdır: Bir zamanlar, Erzurum pazarlarını istila eden yegane kanatlılar kuşlardı.

Onların ve birçok Erzurumlunun tasdik ettiğine göre; sazlıklarda ve civardaki gölcüklerde bulunan ördekler iki türdür. Birine yerli, diğerine yabancı ördek denilmektedir. Yerli ördekler, yaz kış daimi surette sazlık ve göllerde yaşamaktadır. Yumurtalarını buralarda bırakır, yavrularını büyütür ve nihayet burada ölürler. Yabancılar ise, geçicidirler. Bahar ve güz aylarında buralarda kalmaktadırlar.

Merhum Hamit Bilen Burmaoğlu, sazlıkları ve kuşları sorduğumuzda, dikkat çekici bilgiler vermişti. Mesela, halkın 'çalağan kuşu' dediği hayvan, esasında kaya kartalıdır. Taşlıklarda tüner ve avlayacağı küçük kuşları bekler. Türkçe'deki çalmak kelimesinden türetilen bu isim, hırsız kartalın en iyi tarifi olup, Türk zarafetini de göstermektedir. Buna 'tavuk kaldıran' da denilmektedir. Avcı bir hırsız olan kaya kartalı, bazen de aynı akıbete uğramaktadır. Erzurumlu mahir zanaatkarlar, kartalın ayak pençelerinden hilal yapar, etrafını gümüşle süsler ve oldukça pahalı bir sanat eseri vücuda getirirlerdi.

Keza, Burmaoğlu'nun anlattıklarına göre; 'toy', oldukça iri ve eti yenir bir kuştur. Bunun en ayırıcı özelliği, kağının, yani bölgede öküz arabası denen arabanın peşine takılmasıdır. Öküz arabasının mazısından⁴³ çıkan sesi takip eden toy kuşu, böylece köylere veya şehre kadar çıkabilir. Zaten bu kuşu avlamanın en iyi yolu dabudur. Hatta, toy, insanların peşine bile takılan bir kuştur. Buraya kadar verilen bilgi ve derlemelerden oluşturulan metnin ortak neticesi şudur: Erzurum ovasındaki sazlıklar, birbiri için vazgeçilmez unsurlarla dolu, münbit bir canlı hayatını ihtiva etmekteydi.

Sazlıkların Sosyo-Ekonomik ve Folklorik Kıymeti

Esasında yukarıda anlatılanlardan da rahatlıkla tespit edilebileceği gibi, Erzurum sazlıkları, yörede yaşayan halk bakımından pek önemli bir ekonomik olguydu. Daha Moses'in kaydında görülen balık, kuşlar, kuş yumurtaları, sazlıkların yakınındaki çayırarda biten ve hem insanların hem de hayvanların istifade ettiği sair yiyecekler, civarda beslenen hayvan sürüleri ve onlardan yararlanan sahipleri ve nihayet bizzat sazlıklardaki sazlar, ova halkının ekonomik açıdan bir nevi sazlığa bağlı olduğunun göstergeleridir. Durumu böylece tespit edince aynı bilgileri tekrar etmenin anlamsızlığı kendiliğinden ortaya çıkar. Ancak, yukarıda çok açılmayan bazı hususların da aydınlatılması gerekmektedir. Aksi halde, sazlıkların halk için ifade ettiği anlam tam olarak anlatılmış olmaz.

Lynch'in de ifade ettiği gibi, sazlıkların arasında binlerce kuş ve bunların yumurtaları bulunmaktaydı. Kuşların ekseriyetinin ehil; yani etinin yenir olması, bunların yumurtalarının da gıda olarak tüketilmesini ve hatta şehre götürülerek satılmasını sağlıyordu. Böylece Erzurum'da oturan şehir ahaliyle, ovada oturan köy halkı arasında mübadele veya nakde dayalı bir ekonomik faaliyet yaşanıyordu. Diğer taraftan, hiçbir kaynaktan yazılı olmamasına karşın, sazlıklardaki kuşların yine Erzurum pazarlarında satıldığı bilinmekte ve halen hem şehirli hem de köylüler tarafından söylenmektedir. Öyle ki, Erzurum pazarlarında tavuk vb. hayvanları görmenin bile mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Demek ki, sazlıklardan getirilen ehil kuşlar, şehirle birlikte ova halkının da hem gıdasını sağlıyor, hem de önemli bir ticari faaliyetin konusu oluyordu.

Diğer taraftan, A. Ş. Beygu'nun da değindiği gibi, sazlıklardaki kuşlarla dostluk kuran civar köyler ahali, vaktiyle Erzurum'da çok yapılan ve meşhur olan 'kuşbazlık' işiyle uğraşmaktaydılar. Kuşların talim ve terbiyesi demek olan kuşbazlık da ticari bir işti. Zira, kuşların ehilleştirilip eğitilmesi bir sanat olsa bile, eğitilerek birtakım refleksleri geliştirilen kuşların satın alınması ağırlıklı bir ticaretti. Şu kadarını söylersek, eğitilmiş kuşların ifade ettiği ekonomik anlam kendiliğinden ortaya çıkar: Eğitilmiş bir kuş, gıda için satılan herhangi bir kuştan kat kat pahalıydı ve kolay kolay elde edilemiyordu. Çünkü, herkes kuşbazlık yapamazdı ve kuş eğitmek oldukça sabır ve zaman isteyen bir işti. Bu sebeple de, Erzurum ve çevresindeki meşhur kuşbaz sayısı da azdı. Görüldüğü gibi, ova saz-

lıkları ekonomik bir işlevi yerine getirirken, aynı zamanda Erzurum'a sosyal ve kültürel bir damga da vuruyordu⁴⁴.

Asıl ehemmiyetli olan sazlar ise, birçok alanda kullanılıyordu. Öncelikle sazlıkların muhtelif yerlerinde oluşan kaba otlar, hayvanlara alaf olarak yediriliyordu. Ev ve benzeri mekanların üstleri sazların kalınlarıyla örtülürken, onların üzerine de ince saz demek olan cil⁴⁵ atılıyordu. Bunun üstüne de toprak seriliyor ve iş bitiriliyordu. Tutkunu ve keyifçileri çok olan hamamların külhanları da sazlıktan getirilen kamışlarla ısıtılıyordu. Hamur işini epeyce seven Erzurum halkının kadayfıkları fırınlarda pişirilse bile, bunlarda yine sazlıklardan öküzarabası ve atlarla taşınan sazlardan alıyordu ısısını. Ancak, ince olan ciller, bu işte pek kullanılmıyordu. Çünkü, cilin kullanımalanı başkaydı ve yakmaya elverişli değildi. Tıpkı, yalancının sözü cilin közü deyimindeki gibi dayanıksızdı. Daha çok hasır dokunmasında kullanılan ciller, köylüler tarafından sele, sepet ve zembil yapılarak civar köylerde ve Erzurum'da satılıyordu⁴⁶.

Klasik dönemlerde olduğu gibi, cami ve medreseler ve buralarda ilim tahsil eden talebeler, XIX. yüzyıl Erzurum'unda da önemli bir sektör oluşturmaktaydı. Erzurum ise, Osmanlı memleketlerinde ilim tahsil edilen sayılı birkaç şehirden biriydi. Evliya Çelebi, şehri anlatırken Erzurum'un cami ve medreselerinin hasırla döşendiğini ve hamam gibi sıcak olduklarını yazar⁴⁷. Şu halde o yıllarda da cilden hasır yapılıyor ve hemen her mekanın altına seriliyordu. Böylece oturlan yerlerin sıcak olması sağlanıyordu. İlave etmek lazım gelirken, Türk ev kültüründe hasırın ve bunun yapıldığı kamış, saz, cil, kindıra (kandıra) ve diğer sazlık türlerinin önemli bir yeri vardı⁴⁸.

Aynı şeyler, Erzurum örneği ile daha ne tortaya konmuş oluyor. Erzurum sazlıklarının, orada yaşayan hayvanlar ve özellikle kuşlar için bir besin deposu olduğu muhakkaktır. Suyun içinde ve sazlıkların arasında bulunan büyük ve küçük canlıları yiyerek beslenen kuşların, bunlardan aldıkları gıdayı başka yerden almalarının kolay olmayacağı bir gerçektir. Bu da, insanların faydalandığı kuşların daha semiz ve ticari olmasını temin ediyordu. Öbür yandan böyle verimli bir yerde büyütülen yavru kuşlarla, çıplak alanlarda büyüyenlerin birbiriyle karşılaşılması da mümkün değildir. Demekki sazlıklar, kuşların neslinin devamını bakımından da oldukça uygun bir ortamdı.

Sazlık canlılarından biri de, yılanıdır. Köylülerden alınan bilgilere göre, burada zararlı olmayan epeyce yılan yaşamaktaydı. Hatta, civarda İlanlı (Yılanlı)⁴⁹ adını taşıyan bir de tepe bulunmaktadır. Ancak, buradaki yılanların öyküsü hayret verecek kadar değişik ve inanılması imkansız gibidir.

Yukarıda ifade edildiği gibi Erzurum şehri, ilmi faaliyet ve ilim adamları bakımından fırsatların bulunduğu bir yerdi. Dolayısıyla kırtasiye malzemelerine daha çok ihtiyaç vardı. O devirlerde kullanılan yazı yazma aracı; yani kalem, ekseriyetle kamıştan yapılıyordu. Hatta, en iyi kalemlik kamışlar, en iyi katip ve hattatlar için ta Cava adasından getirilmekteydi. Oysa, Erzurumlu ilim erbabının kalemlik kamışları, hemen yanlarındaki sazlıkta fazlasıyla vardı. Kalemlik kamışlar özenle seçilir ve kurutulduktan sonra kalemtırışla yine itinayla açılırdı. Bu muamelenin en hassas noktası, seçilen kamışın kurutulmasında yatıyordu. Kamış, hayvan tersine (dışkısına) gömülüyor ve burada kurutuluyordu. Bu tabii işlem sonunda gayet doyumlu olarak kuruyan kamış, olağanüstü güzel bir renk de alıyordu. Sonra gübreden çıkarılarak ucu tıraşlanıyor ve eserler verilmek üzere taliplilerine sunuluyordu. Erzurum araştırmalarımız sırasında böyle bir işyerinin veya işinin bulunduğu rastlayamadık. Lakin, şehirdeki demirci, makas ve kalemtırış ustalarının gayet mahir oldukları tespit edilince, ayrıca kalem ustası aramanın anlamı yoktur.

Erzurum kültüründe müziğin ve hele halk müziğinin pek mühim bir yeri vardı. Bugünkü kısırlığı görüp bilenlerin, eski zenginliğe inanmaları gerçekten imkansızdır. M. Ç. Baydar'ın ifadesine göre; bilinen en iyi çalgı ustaları ovalıdır, yani sazlık arazinin ahalisindedir. Bir ölçü olmamakla birlikte, Erzurum'un en gözde âlim ve şairlerinin bir kısmı da ovalıdır. Keza, Tanpınar'ın adını zikrettiği ve Erzurum'da halk müziğinin en kabiliyetlisi saydığı birkaç kişi de ovalıdır. Emrah'ın kendisi bulunduğu halde, olağanüstü kaval çalan köylüleri kayıtlara geçmemiş ovalılardandır. Bunlar Erzurum'un müzik kültürünü ovaya hasretmekanlarını taşımaz; ancak, bu bir tesadüf de değildir. Çünkü, sazlığın sağladığı avantajlardan birisi de, müzikle ilgiliydi. Özellikle çocukların düdükleriyle büyüklerin kaval ve neyelerine malzeme olan kamışlar, ovadaki sazlığın ürünüydü⁵⁰.

Ramazanda çocuklara eğlence eden gece ışıklandırmaları da, bir zamanlar yine bu kamışlarla yapılıyordu. Hatta, Tanpınar'a göre, Erzurum

saızlıklarındaki kamuşlar, kaliteli kağıt üretimi için birebirdi. Ancak, böyle bir teşebbüs şimdiye kadar olmamıştır. Sazlıklar, çok yönlü sosyal ve ekonomik bir kaynaktır. Mesela; saızlık zemini ve buradan elde edilen saızların geliri, ilim adamlarına verilmek üzere vakfedilmişti. Nitekim, 1846 yılında düzenlenen Kağızmanlızadeler'e ait bir vakfiyede, saızlık zemininin gelirleri, Erzurum'da ilim öğreten kişilere tahsis edilmiştir⁵¹. Sazlık zemininde bulunan çayırlar ise, ayrı bir gelir dilimiydi. Klasik Osmanlı devirlerinden beri devlet tarafından belli şahıslara ihale edilen bu çayırlar⁵², sonçağda da devlete gelir getirmekteydi⁵³. Ancak buralardan alınan vergi, klasik dönemde öşür (1/10) oranında iken, son çağda öşrün öşrü nispetinde tutulmuştu. Yine saızlıkta Hazıkğillerin tarlası olarak anılan yer, aynı görevi yaptığı için onlara ayrılan bir gelir dilimini ifade etmektedir. Hatta, saızlık zemininden elde edilen gelir, bugün bile Tufanç köyünde imamlık yapmakta olan zata tahsis edilmiştir. Bize söylendiğine göre, bu, bozulmaması gereken yazılı bir vasiyettir. Ondandır dolayı da köyde imamlık eden her kim olursa, saızlığın geliri ona verilecektir⁵⁴.

Fırat (Karasu) Üzerine Birkaç Söz

Erzurum saızlıklarına sebep olan Fırat'tan birkaç cümleyle bahsetmek lazımdır. Fırat yahut Erzurum'daki adıyla Karasu, bilhassa İslam coğrafyacı ve yazarlarının dilinde kutsal bir sudur. Evliya Çelebi de aynı kutsallığı ifade etmişti. Ona göre Fırat, Allah'ın insanlara sunduğu tatlı cennet sularından biridir. Tıpkı Nil nehrine Mısırlıların biçtiği kıymet, Fırat'a Evliya tarafından biçilmiştir.

Erzurum'un Dumlu dağından çıkarak Bağdat'akadar geçtiği her yere hayat veren Fırat, bazen kızgınlığını dizginleyemeyerek birçok ovayı harabeye çevirse de, etrafındaki herkes ona tutkundur. Meskene'den sonra kayık, vapur ve kelekler işlemektedir Fırat'ta. Bağdat ovaları sulanmayı beklerken, bazen acı bir sürprizle baştan aşağı çamurlara gömülmektedir Fırat sayesinde. Yine de Fırat azizdir. Yıkarsa da, yapsa da azizdir. İşte bu azizlik Erzurum'un ova köylüleri tarafından da tasdik edilmektedir. A. Ş. Beygu'nun naklettiği bir vaka, bunun delili olsa gerek:

Erzurum ve ova köylüleri Fırat'ın kaynağına eski Türkler'in verdiği manevi kıymeti muhafaza etmektedir. Köylüler, hastalığa tutulan sığır ve koyunları kaynağın etrafında dolaştırır ve suyundan hasta hayvana serptikten sonra, kaynağına

iki değirmenden çok olan akan ayağında kurban keserler. Bu suya her sene Temmuz ve Ağustos aylarında gelen yüzlerce ziyaretçi halk, eski bir adeti ihya ederler. Bunu ise, kurdukları bir dileğin kabul olup olmadığını, attıkları küçük bir çakıl taşı ile anırlar. Eğer taş, kaynağın taşına yapışırsa dilek kabul olunmuştur. Aksi halde olmamıştır. Halkın yaşattığı eski bir inanışa göre, bir insan bahar mevsiminde Fırat'ın kaynağında yıkanır, bütün hastalıklardan kurtulur⁵⁵.

Sonuç

Esasında sonuç olarak söylenecek çok şey kalmadı. Ancak, genel bir özet yapmak da gerekir. Çok eski devirlerden beri Erzurum ovasında var olan sazlıklar (bazen bataklık), hem ova halkının hem de şehirlilerin bildiği bir tabiat olgusuydu. Her bakımdan yararlanan ve insanlar arasında sosyal, kültürel ve ekonomik bir faaliyet alanıydı sazlıklar.

Ziraat ve ufak tarım işleri eskiden yapılamadığı halde, mevcut çayır ve sazlığın ürünleri ova halkını abad ederken; bugün külliye verimsiz bir arazi vardır. Ekilen hemen hiçbir şey büyümekte ve büyümeyecek de... Zira, arazinin üstü kır görünse de, zemini hala suludur. Daha da önemlisi, söz konusu toprakların altında ürün yetiştirilmesine engel olacak kömürlü bir jeolojik katman bulunmaktadır. Yani, iki tarafı da işe yaramayan kocaman bir alan bomboş yatmaktadır. En kârlı iş ise, yine az çok bahar aylarında oluşan ufak sazlıklarla uğraşmaktır.

Erzurum tarihine ilişkin bazı yerlerde rastlanan bir ifadenin zıddı, işte bu çalışmadır. Bu ifade, Erzurum'da kuşun bulunmadığı ve hatta kargaya 'Erzurum Bülbülü' denildiği yolundadır. Bu çalışmayla ortaya konduğu gibi, vaktiyle Erzurum'da bulunan kuş türü, Türkiye'nin ve belki de dünyanın hiçbir yerinde bu kadar değildi. Hem kültürel hayatta hem de sosyal ve ekonomik alanda çok ciddi bir kuş sektörü vardı. Ama bu sektör, bir Amerikan havaalanına değiştirilince, karga da Erzurum bülbülü oluverdi. Zira, kargaya Erzurum bülbülü diyenler, ortaya çıkarmaya çalıştığımız bu tabii hazineden habersizdiler.

NOTLAR

- 1 1950 yılındaki kanal çalışmasının Devlet Su İşleri tarafından hazırlanmış bir de raporu vardır. Ancak biz, hiçbir şey anlaşılmayan o rapordan sarfınazar ediyoruz. Bu çalışmanın bir eleştirisi M. Çetin Baydar tarafından yapılmıştı ("Erzurum Sazlığı", Palandöken Erzurum Gazetesi, 30 Ağustos 1993. Aynı yazı için ayrıca bk. M. Ç. Baydar, Geçidi Bekleyen Şehir, Ankara 1997, s. 90-97). Bundan bir hafta sonra da, biz, Erzurum Sazlıkları başlıklı ufak bir makale ile sazlığın tarihi yönü üzerinde durmuştuk.
- 2 Şemseddin Sami, Kamusü'l-Alâm, VI, İstanbul 1316, s. 4479.
- 3 Feridun Bey, Münşetü's-Selâtin, I, İstanbul 1275, s.400.
- 4 Ahmed Eflaki, Ariflerin Menkıbeleri, II, çvr. T. Yazıcı, İstanbul 1987, s. 176-177.
- 5 es-Seyyid Mehmed Hurşid Efendi, Seyahatnâme-i Hudud, İstanbul ty., s. 356, 389.
- 6 Doktor İbrahim Edhem, Türkiye'nin Sıhhi, İctimai Coğrafyası: Bayezid Vilayeti, Ankara 1341/1925, s. 3'teki özet.
- 7 İ. Edhem, a.g.e., s. 5.
- 8 İ. Edhem, a.ge., s. 23-24.
- 9 İ. Edhem, a.g.e., s. 27.
- 10 Tercan ovasının bu tarihlerdeki durumu ve söz konusu set teşebbüslerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki bir örneği için bk. Selahattin Tozlu, Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900), Erzurum 1997, Basılmamış Doktora Tezi, s. 160-161.
- 11 Servet-i Fünun, nr. 322, 1 Mayıs 1313/13 Mayıs 1897.
- 12 Ermeniler tarafından daha eski yüzyıllara ait olduğu iddia edilen Moses Horenatsi'nin Ermeni Tarihi adlı eserinin, en iyi ihtimalle VIII. yüzyılın ortalarına ait olabileceği, birçok araştırmacı tarafından söylenmiştir. Bunlardan Marquart ve Marr isimleri yeterlidir. Eserde anlatılan olaylardan hareketle, kitabın ait olabileceği zamana ilişkin iyi bir çalışma için bk. Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984. Erzurum), Ankara 1985, s. 323-330.
- 13 H. F. B. Lynch, Armenia, Travelsand Studies, 11, Beirut 1967,2. baskı, s. 221-222.
- 14 Abdürrahim Şerif Beygu, Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 11936, s. 16.
- 15 Genç Theodosius'un Erzurum'da yaptırdığı kale ve şehir hakkında bk. A. Ş. Beygu, a.g.e., s. 16 vd.; M. H. Yınanç, "Erzurum", İA, IV, s. 345-346; Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, s.4 vd.
- 16 Moses Horenatsi, History of the Armenians, çeviren ve kaynaklarla karşılaştırarak yay: Robert W. Thomson, Harward University Press Cambridge, Massachusetts, London 1980, 2. baskı, s. 331-332; Aynı mektubun Rusça tercümesi için bk. Mouses Horenatsi, İstoriya Armenii, Ermenice aslından Rusça'ya çevirerek notlayan: Gagik Sarkisyan, Ayastan Yayınevi, Erivan 1990, s. 201-202. Burada kullanılan iki çeviri de, eserin 1913 yılında Tiflis'te neşredilen edisyon kritikli Ermenice metni esas alınarak yapılmıştır. Moses'in Fransızca çevirisi ve ilgili bölüm için ayrıca bk. Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Armenie, çeviren ve kaynaklardan notlayan: Victor Langlois, Paris 1869, III. Kitap 59. bab, s. 166-167.
- 17 E. Konukçu, a.g.e., s. 5.
- 18 Bayburtlu Osman, Tevarih-i Cedid-i Mir'at-i Cihan, yay. Atsız, İstanbul 1961, s. 54. Bu notun değerlendirmelerine bk. M. Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kajkas Ellerini Fethi (1451-1590), Ankara 1976, s. 142-144; DüNDAR Aydın, "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskanı ve İlk Sakinleri", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, III (Erzurum 1970), s. 103; D. Aydın, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566), Ankara 1998, s. 246-247.
- 19 Erzurum için hazırlanan 1540 tarihli bu ikinci kanun, Kanuni Süleyman devrine ait olup pek ayrıntılıdır. Kanunname'deki 44 ve 45. maddelerde, her köyün nasıl kullanılacağı, kimlerin hangi vakitlerde su alacağı gibi hususlar net hükümlere bağlanmıştır. Dolayısıyla, Fırat ve civardaki sair nehir ve çaylar katıyetle kontrol altına alınmıştır. Fasl-ı

- Hakk-ı Şirb başlığını taşıyan bu hükümler ve getirdiği yeni sulama rejimi için bk. Ahmed Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, V, İstanbul 1992, s. 542, 547-548.
- 20 İbrahim Peçevi, Tarih-i Peçevi, 1, İstanbul 1283, s. 326.
- 21 Evliya'nun notları aynen şöyledir: *Evsafı Nehr-i Azim-i Fırat: Erzurum sahrasının ta ortasından cereyan eder. Gürcistan tarafının canib-i şarkisinde Dumlu Baba Sultan Ziyaretgahı'nın kayası dibinden çıkup canib-i garbe cereyan eder. Erzurum sahrasında nice bataklık, halic, buhayre, tîr'aları alır ki, yüzbinlerce Bağdadi Turnalar'a kan ü mekan olur...* (Evliya Çelebi, Seyahatname, II, nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul 1314, s. 207).
- 22 William John Hamilton, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; With Some Account Their Antiquities and Geology, 1, London 1842, s. 177.
- 23 Robert Curzon, A Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia, London 1854, s. 148-149.
- 24 Bu mahzurlardan dolayı sazlık civarındaki birçok köprü'nün yapılması kararlaştırıldığı gibi, halk sağlığının korunması için de ayrıca tedbir düşünülmüştü. Konunun, Envar-ı Şarkıyye'den aktarımına bk. Selçuk Günay, "Ondokuzuncu Yüzyılda Bazı İngiliz Seyyahlarının Gözüyle Erzurum ve Çevresi", Atatürk Üniversitesi FEF. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, 18, Erzurum 1990, s. 86.
- 25 Belgedeki ifadeye göre bataklıkın durumu şudur: *Erzurum Ovası'nın vasatından müir eden Karasu nehri mecrasının mevaki-i müteaddidesinin tutulmasından naşi nehr-i mezbur civarındaki arazinin kısm-ı küllisini istila ile hasarat-ı külliyyeyi badi olup bundan o civardaki kura zürra-ı mutazarır olduğu gibi, varidat-ı öşriyyenin dahi bit-tabı o nisbetde tenakus eylemesiyle beraber mezkur suyun teşkil ettiği bataklıklardan vücuda gelen teaffinat-ı vahime sıhhat-i mahalliye ve ciyadet-i havayı ihlal edegelmesine binaen, mecrasının temizlenmesi gerekmektedir. Ayrıntı için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), nr. 1321/14; Aynı notların bir başka yerde nakli için bk. BOA, İrade Ticaret ve Nafia (İTN), nr. I, 2 RA 1319 (19 Haziran 1901).*
- 26 Theophile Deyrolle, 1869'da Trabzondan Erzuruma Seyahat, çvr. R. Ekrem Koçu, İstanbul ty., s. 41, 43.
- 27 Charles Boswell Norman, Armenia and the Campaign of 1877, London 1878, s. 396; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi, 1294-Anadolu'da Rus Muharebesi, Dersaadet 1328, s. 287; Mehmed Arif, Başımıza Gelenler, Dersaadet 1328, s. 321. Norman'ın iddiasına göre, bu bataklık, Erkanuharp Reisi Macar Muhammed Feyzullah (Feyzi) Paşa'nın teklifi üzerine oluşturulmuştu.
- 28 Dr. Edmund Naumann, Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat, München und Leipzig 1893, s. 341.
- 29 H. F. B. Lynch, a.g.e., s. 222.
- 30 Salname-i Vilayet-i Erzurum (ES), Erzurum h.1318, s. 277.
- 31 BOA, ŞD, nr. 1521/14 ve BOA, İTN, nr. I, 2RA 1319 (19 Haziran 1901).
- 32 BOA, ŞD, nr. 1521/14.
- 33 BOA, ŞD, nr. 1521/14 (Vali Rauf Paşa başkanlığındaki Erzurum Vilayet Meclisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne yollanan mazbata); BOA, İTN, nr. I, 2RA 1319.
- 34 Muhammed Nusret, Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrüere Armağan, İstanbul 1338, s. 18. Nusret'in notlarına ilave edilmesi gereken bir diğer husus da, ova arazisine sadece Karasu ve civarındaki çayların zarar vermediği meselesidir. Aşırı yağmurlarla oluşan sel coşkunları, Palandöken'in eteğinden itibaren önüne gelen herşeyi aralık Erzurum ovasına kadar indirerek ova arazisini çamur deryasına döndürmekteydi. Bunlar da özellikle Kumludere, Çaykara, Tabakhane ve Kırk değirmenler dereleriydi.
- 35 Ahmed Hamdi Tanpınar, Beş Şehir, İstanbul 1987, 7. baskı, s. 178.
- 36 Mesela bk. Besim Darkot, "Erzurum (Coğrafya)", İA, IV, s. 341; Besim Darkot, "Fırat", İA, IV, s. 622; Hamit Zübeyr Koşay-Hermann Vary, Pulur Kazısı (1960 Mevsimi Çalışmalar Raporu), Ankara 1964, s. 5. Bu meselenin gündemde tutulması amacıyla yapılan şu son hatırlatmalara bk. Haluk Nakipoğlu, "Karasu ve Yakın Çevresinin Ornitolojik Özellikleri", Atatürk Üniversitesi Çevre Sorunları Araştırma Merkezi Bülteni, nr. 12, Er-

- zurum Ocak 2000; Aynı yazıya bk. Standard, nr. 475, Ankara Temmuz 2001, s. 86-87.
- 37 A. Ş. Beygu, a.g.e., s. 7-8.
- 38 Curzon, a.g.e., s. 148-154 arasındaki metin ve liste.
- 39 A. Ş. Beygu, a.g.e., s. 7.
- 40 T. Deyrolle, a.g.e., s. 41.
- 41 A. H. Tanpınar, a.g.e., s. 184.
- 42 R. Curzon, a.g.e., s. 150-154. Listedeki kuşların üst özelliklerinin tespitinde şuraya başvuruldu: (<http://www.probertencyclopedia.com>). Curzon'un listesinde Latince adların İngilizce karşılıkları da verilmiş olup, anlamlandırılmada ilkin onlara bakılmıştır. Listenin tamamlanması için ayrıca şu eserlere başvurulmuştur: A. Ertan-A. Kılıç-Max Kasperek, Türkiye'nin Önemli Kuşları, İstanbul 1989; Biyoloji Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1998; Türkiye'nin Sulak Alanları, Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Ankara 1993. Bu konularda yardımlarını gördüğüm Yrd.Doç.Dr. Ali Arslan, Yrd.Doç.Dr. Mustafa Girgin ve Yrd.Doç.Dr. Mehmet Tezcan'a teşekkür ederim.
- 43 Öküz arabalarının tekerleklerinin takıldığı uzun ve pek dayanıklı ağaçtan mamul dingile, bölgede mazı denmektedir. Bunun çıkardığı oldukça ince, derinden, ağır ve acıklı ses çok uzaklardan bile duyulabilmektedir. Belki de, toy kuşlarını çeken de budur. Mazının bu sesi çıkarması için özel muameleden geçmiş olması gerekir. Yani, yatereyağı yahut odun kömürü sürülerek bu sesi çıkarması sağlanır.
- 44 Bu kültürün çocukken şahidi olan M. Ç. Baydar, bunu gayet iyi açıklar: Çocukken en özendiğim kişiler, kuşbazlardı. Onların mukaddes bir ibadet yapar gibi başlarını göğe dikip, saatlerce, binbir cilde ile uçuşan kuşları seyretmeleri beni alıp bir başka aleme götürürdü. Her hafta sonunda Bitpazarında toplanan kuşbazların adeta altın ticareti yapar gibi akıl almaz bahalarla kuş alıp satmaları, onlara daha bir mehabet verirdi. Sanırım, genç kızlar da damlalarla kuş uçuran bu hülyalı delikanlılara hayranlık duyarlardı. Bu kuş tutkusunun tekbir mektebi vardı. O da Erzurum Sazlığıydı. Nitekim çeşitli vesilelerle gittiğimiz ova köylerinde, kuş beslemeyen köy delikanlısının olmadığını gördük (M. Ç. Baydar, a.g.e., s. 97).
- 45 Cil kelimesinin ince saz yerine kullanılması yalnızca Erzurum'a has değildir. Türkiye'nin doğu ve batısındaki birçok yerde aynı anlamda kullanılan cil için bk. Derleme Sözlüğü, III, Ankara 1993, 2. baskı, s. 964. Ancak, özellikle Erzurum örneğinin XIX. yüzyıl ortalarındaki tespitini yapan Karahisaşarkili şair Abdi, bu kelimeyi aynı manada kullanıyor (M. Fahrettin Kırzioğlu, "Lehçe-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözleri", Türk Dili Belleteni, 1962, Ankara 1988, 2. baskı, s. 204).
- 46 Çok net bir örnek olmak üzere bk. ES (1318), s. 277.
- 47 Evliya Çelebi, a.g.e., s. 210 vd.
- 48 Türk kültür tarihinde ve ev kültüründe hasırın ve bunun imal edildiği malzemelerin yeri için bk. Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, III, Ankara 1991, s. 191-199. Erzurum ve civarındaki çayırliklarda kındıra bulunmasına rağmen, hasır dokunmasına bu malzemenin pek yararlanılmamaktadır. Söylendiğine göre kındıra, cile göre dayanıksızdır. Lakin, bilhassa Bayburt, Kelkit, Köse ve Gümüşhane'nin Yukarı Dere kısmında, hasırın yegane malzemesi kındıradır. Bunun nedeni, belki de buralarda kamış bulunmayışıdır.
- 49 Yılan, Türkler tarafından ilan şeklinde söylenmektedir. Erzurum'daki İlanlı, aynı zamanda eskiden beri kullanılan bir taş ocağıdır. Buradan çıkarılan taşlar, Erzurum'daki birçok mezarın baştaşı olmuş, kıpkırmızı renkte ve oldukça kolay işlenir taşlardır. İlanlı yahut Yılanlı ismi, Doğu Anadolu'da da sık kullanılır. Mesela, Bayburt'un Çıprın köyü yakınındaki Yılanlı, her sene Mayısın ilk yağmurlu günlerinde ziyaret edilir ve buradaki yılanlar, bazı hastalıklara çare olarak görülür. Bilhassa kan toplamış vücut azalarının kanlı yerine konan yılanlar, hayret edilecek bir operasyonla buradaki kanları emer ve adeta sarhoş olurlar. Dağdaki kayaların arasından çıkarılan yılanlar, yine oradan kaynamakta olan sulara atıldığında bu sarhoşluk halinden kurtulur ve tekrar aynı işi yapmak üzere bir başkası tarafından kapılır. Bizzat bildiğimiz ve çocukken birkaç kez gittiğimiz bu tepenin kayaları, çürük sünger gibi olup, kıpkırmızı renktedir. Yılan-

- ların rengi de aynıdır. Doğudaki bir başka yılanlı da bugünkü Ağrı ile İran arasındadır.
- 50 Erzurumlu ünlü çalgıcı Seyfettin Sığmaz'dan bahseden Sebahattin Bulut, bu konuyla da ilgili bilgi verir: Daha ilkokul öğrencisi iken Erzurum sazlığında koparıp, ekmek fırınlarında yakılmak için getirilen ince kamaşlar, onun kurşun kalemine arkadaş, gönlünü dile getiren bir sırdaş olmuştur. Onun küçük yaştaki tek sazi, kader arkadaşı kamaştan yapılmış bir dilli kavaldır (Erzurum'da İz Bırakanlar, İstanbul 1995, s. 149).
- 51 Vakfiyede geçen sözler şöyledir: Ve Saz Zemîni'nde bir kıta çayır ki, bir tarafı, mera ve bir taraf, Altoğlu Çayırı ve iki tarafı, Zimmiler Çayırı (M. Fahrettin Kırzioğlu, "1753 ve 1846 Yıllarında Erzurum Çarşıları ile Esnafını Tanıtan Kağızmanlızadeler'in İki Vakfiyesi", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 7, Ankara 1976, s. 63-64).
- 52 Akkoyunlu-Safevi ve Safevi-Osmanlı mücadelelerinden sonra harap olan Erzurum şehri ve civarı, ancak Kanuni zamanında mamur edilebildi. Bu dönemde tutulan tahrir defterlerinde de aynı duruma işaret edilerek, şehir-i mezkur serhadde olmağla Kızılbaş ve Gürcü fetretinden ahâlisi perâkende olup nice zamân hali ve harap kalıp... kal'ası tamir olunup ve hisar eri ve gönüllü yazılıp mezkurlar dahı kal'a içinde evler bina eylemek üzere henüz reaya cem olmamağın denilmektedir. Aynı yazımda Erzurum'da hayli çiftlik ve çayır görünmekte olup; bunlardan birkaçı da, sazlık üzerindeki Tufanç köyündedir. Çiftlik ve çayırların hepsinin Murad'ın çocukları Şefkat, İnyet ve Ali adlı Bayındırlılar'a verilmiş olması, bu şahıslarla arazinin Akkoyunlular'la olan alakasını gösterir. Bunlardan, çiftliklerle birlikte çayırların da behresi (öşrü) alınmaktadır. Erzurum'un sair çayırları ve özellikle Tufanç'takiler için aktarılan notlara bk. BOA, Tapu Defterleri, nr. 205, s. 1, 19,47.
- 53 BOA, ŞD, nr. 1321/14 ve ITN, nr. 1,2 RA 1319.
- 54 Tufançlılar'm ifadelerine bakılırsa, halen köyde imamlık yapmakta olan zatın elinde, bu hususu aydınlığa kavuşturacak vesikalar mevcutmuş. Vakfiye olduğunu tahmin ettiğimiz bu belgeleri görme imkanı bulamadık.
- 55 A. Ş. Beygu, a.g.e., s. 7, n.2.

